Cult Islam Archit Urban, 2026; 11 (1): 57-80

Tabriz Islamic Art University 1999

CULTURE OF ISLAMIC ARCHITECTURE AND URBANISM

DOI : http://dx.doi.org/10.61882/ciauj.11.1.658

The Culture of Islamic Architecture & Urbanism

Original Paper | Open Access

Place, Events, and Elderly Experiences in Shaping Urban Memory (The Case of city Central of Zanjan)

Alireza Daviran[1*]

1. Associate Professor, Department of Geography Education, Farhangian University, Tehran, Iran

Received: 2025/08/25 Accepted: 2026/01/18

Abstract

Urban memory is a dynamic social phenomenon that transcends the physical structure of space and intertwines with lived experiences, events, and social relations. This study aimed to investigate the dimensions of urban memory among the elderly in the central fabric of Zanjan. The research employed a qualitative approach with a descriptive–explanatory orientation, applying grounded theory to analyze elderly residents' narratives about urban places. The study population consisted of elderly individuals with more than 40 years of residence in Zanjan and frequent presence in the Sabzeh-Meydan area. Using purposive sampling until theoretical saturation, 35 participants were selected. Data were collected through semi-structured interviews and analyzed using open and axial coding within the grounded theory framework. The analysis revealed six main categories: (1) disconnection and forgetting, (2) identity and culture, (3) events and incidents, (4) adaptation to a new identity, (5) commerce and business, and (6) sense of belonging and mental persistence. The findings showed that places such as the Zolfaghari Mansion, the Bazaar, Sabzeh-Meydan, the Jameh Mosque, and even demolished sites not only served physical functions but also embodied cultural and historical meanings, reproduced in the minds of the elderly as the "living memory of the city." Urban memory emerges through the interaction of place, events, and lived experiences, developing as a time-bound and dynamic process oscillating between continuity and rupture. In the case of Zanjan's central fabric, urban memory is shaped by the interconnection of place, events, and society.

Keywords:

Urban Memory, Place, Event, Elderly, Zanjan

* Corresponding Author: a.daviran@cfu.ac.ir

©2026 by the Authors.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

Introduction

Historic city centers worldwide—and particularly in Iran—have long represented arenas where the "memory of place" intersects with the "place of memory." As individuals traverse these spaces, they reconstitute past and present memories, assigning identity according to age, experience, and settlement history. However, modernist-driven transformations in recent decades have disrupted spatial memory, gradually eroding both the sense of place and urban memory. Among all groups, the elderly retain stronger attachments, as their extensive lived experiences enable them to inscribe central urban spaces more deeply in memory and sustain lasting emotional and biographical ties. Although interventions in historic cores often pursue improvement and renewal, they risk undermining the city's social and historical identity, thereby destabilizing urban memory and complicating the relationship between the place of memory and the significance of place. Zanjan, a city rich in history and identity in Iran, exemplifies these tensions. Its central fabric has recently undergone extensive transformations in the name of urban renewal, creating significant challenges for residents' urban memory, particularly among the elderly.

Materials and Methods

The city of Zanjan, the capital of Zanjan Province, is located in northwestern Iran. Historically, the city was known by different names, such as Shahin, Zandigan, and Zangan, which gradually changed to Zanjan after the advent of Islam. The central fabric of Zanjan represents the original core of the city, where major physical transformations began during the first Pahlavi era and have continued to the present day. Similar to many other Iranian cities, the central fabric of Zanjan has historically served both identity and heritage functions while also acting as a focal point for citizens through its diverse commercial and service-oriented attractions. At present, this urban core encompasses several significant historical and identity-bearing spaces, including the Zolfaghari Mansion, Enghelab Square, the historical Bazaar, Jame Mosque, Imam Pedestrian Pathway, Sabzeh-Meydan Complex, the Daraei Mansion, Khanom Mosque, Sabzeh-Meydan Passage, and the renowned Fard Confectionery (Daviran, 2024). The present study is qualitative research with a descriptive–interpretive approach conducted using the grounded theory model. Given the aim of the study—understanding the physical and semantic memory of the historical urban fabric from the perspective of the elderly's lived experiences—data were collected through semi-structured interviews with elderly residents living in the central part of Zanjan (the old Sabzeh-Meydan area). In grounded theory, the number of participants is not predetermined; rather, sampling continues until no new concepts emerge and theoretical saturation is achieved. Accordingly, using convenience sampling, a total of 35 interviews were conducted. To ensure consistency and validity, complementary sources such as field observations and historical documents (photographs) were also used. Participants were selected from among elderly individuals who had lived in Zanjan for more than 40 years and maintained frequent interaction with the central urban fabric. In this study, data analysis followed the grounded theory process. After completing the interviews, the transcripts and notes were subjected to open coding; subsequently, similar codes were organized through axial and selective coding, leading to the extraction and interpretation of the main categories and themes. The validity of the instrument was confirmed based on the principle of theoretical saturation; that is, once repetitive data emerged and no new responses were obtained, the data collection process was terminated, and the information was systematically classified, organized, and analyzed.

Results

The elderly act as the "living memory of the city." Through their detailed narratives, they safeguard the historical and cultural continuity of urban spaces. Urban memory is constantly reproduced, and physical

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

as well as social transformations may simultaneously reinforce or disrupt this continuity. Consequently, the preservation and revitalization of memory-laden places are not only essential for maintaining urban identity but also serve as a foundation for strengthening intergenerational ties and transmitting intangible heritage to the future. The study of urban memory in Zanjan's historic core, from the perspective of the elderly, demonstrates that the relationship between identity and place is undergoing a gradual process of erosion. While this process contributes to the symbolic persistence of collective memory, it simultaneously diminishes the cultural and social dynamism of place, restricting the reproduction of urban identity to a symbolic and historical level. The role of central urban spaces as carriers of collective memory, the coexistence of urban and rural communities, identity transitions, and threats to spatial vitality within the historic core all underscore the fact that processes of change, modification, and the creation of new places have a direct relationship with the formation—or rupture—of collective memory and urban identity.

Discussion

Overall, the sense of belonging among the elderly emerges as a combination of attachment and emotional commitment to place, reinforced through storytelling, regular presence, defense of site values, and detailed recollection of past events. Hence, the preservation and revitalization of memory-bearing spaces play a crucial role in sustaining urban memory, reinforcing collective identity, and enhancing the quality of life of elderly citizens. In light of the research question—how the lived experiences of the elderly shape the recovery of urban memory in Zanjan's historic core, and what role contemporary transformations play in sustaining its identity—the findings can be interpreted as follows. The urban memory of Zanjan's central fabric, from the perspective of elderly residents, is primarily intertwined with memory-laden places and events. These sites function not merely as physical settings but as carriers of collective memory and urban identity. Their removal, transformation, or abandonment weakens place attachment and diminishes the emotional bond between the elderly and the city. Conversely, the preservation, restoration, and revitalization of such spaces foster the strengthening of urban memory, the reproduction of collective identity, and the enhancement of the quality of life of older generations.

Conclusion

Urban identity must be understood as a dynamic, temporally contingent phenomenon arising from the interplay of place, event, and lived experience. Urban policies should therefore simultaneously prioritize the preservation of historical heritage while creating new spaces that resonate with the needs of future generations. By emphasizing the revitalization of memory-bearing places and incorporating the lived experiences of the elderly, such policies can enhance the sustainability of urban identity and strengthen social belonging. This study recommends that urban management give greater attention to urban memory and its transmission through oral and historical documentation, recognizing the elderly as the "living archives of places and memory-related events," particularly within the central fabric. In this regard, establishing an Urban Memory Documentation Taskforce, revitalizing memory-bearing spaces, facilitating intergenerational transmission of memory (through education, festivals, and participatory spaces), acknowledging the duality of old and new spaces, and creating digital archives of urban memory are proposed. These measures would not only safeguard urban identity but also foster intergenerational solidarity and ensure the continuity of intangible urban heritage.

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

This page is intentionally rendered without text

این صفحه آگاهانه بدون متن ارائه شده است

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۴۰۵؛ ۱۱ (۱) :۸۰-۵۷

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی

DOI : http://dx.doi.org/10.61882/ciauj.11.1.658

مقاله پژوهشی

دسترسی آزاد

برهم‌کنش مکان، رویداد و تجربه زیسته سالمندان در شکل‌گیری حافظه شهری (بافت مرکزی شهر زنجان)

علیرضا دویران[1*]

۱. دانشیار، گروه آموزش جغرافیا، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۶/۳ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۸

چکیده

حافظه شهری پدیده‌ای پویا و اجتماعی است که فراتر از کالبد فضا معنا می‌یابد و با خاطرات زیسته، رویدادها و روابط اجتماعی درهم‌تنیده است. پژوهش حاضر باهدف واکاوی ابعاد حافظه شهری سالمندان در بافت مرکزی شهر زنجان انجام‌گرفته است. رویکرد مطالعه کیفی و بر مبنای روش توصیفی-تبیینی بوده و با استفاده از مدل داده‌بنیاد به تحلیل روایت‌های سالمندان از مکان‌های شهری پرداخته است. جامعه‌پژوهش شامل سالمندانی باسابقه سکونت بیش از ۴۰ سال در زنجان و حضور مستمر در محدوده سبزه‌میدان بود. نمونه‌گیری به شیوه در دسترس و تا رسیدن به اشباع نظری با ۳۵ نفر انجام شد. داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته گردآوری و در چارچوب مدل زمینه‌گرا کدگذاری باز و محوری شدند. تحلیل‌ها شش مقوله اصلی شامل «گسست و فراموشی»، «هویت و فرهنگ»، «حوادث و رویدادها»، «سازگاری باهویت جدید»، «تجارت و کسب‌وکار» و «حس تعلق و ماندگاری ذهنی» را آشکار ساخت. یافته‌ها نشان داد مکان‌هایی چون عمارت ذوالفقاری، بازار، سبزه‌میدان، مسجد جامع و نیز برخی مکان‌های تخریب‌شده، علاوه بر کارکرد کالبدی، حامل معانی فرهنگی و تاریخی‌اند که در ذهن سالمندان به‌عنوان «حافظه زنده شهر» بازتولید شده‌اند. بر اساس نتایج، حافظه شهری حاصل برهم‌کنش میان مکان، رویداد و تجربه زیسته است و در فرایندی زمان‌مند و پویا، میان تداوم و گسست در حرکت قرار دارد. در نهایت می‌توان نتیجه گرفت حافظه شهری در بافت مرکزی زنجان متأثر از پیوند میان مکان، رویداد، موجودیت اجتماعی و حس تعلق است که در تجربه ذهنی سالمندان معنا و تداوم می‌یابد.

واژگان کلیدی

حافظه شهری، مکان، رویداد، سالمندان، زنجان

* مسئول مکاتبات: a.daviran@cfu.ac.ir

©2026 by the Authors.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

۱. مقدمه

شـهرنشینی معاصر بـا سـرعتی بی‌سـابقه در حال بازآفرینی شـکل‌های شـهری اسـت. بااین‌حـال، پارادایم غالب مدیریت شـهری – که بر بهره‌وری، کالبد و سـرمایه تمرکـز دارد – بیش‌ازپیش با پیامدهـایی همچون یکنواختی فضایی و فقدان هویت مکانی مواجه شـده اسـت؛ مسـائلی که بـه تضعیف تعلـق عاطفی شـهروندان و کاهش هویت جمعی منجـر می‌شـوند (Seamon & Sowers, 2008). ازایـن‌رو، در سـال‌های اخیـر مفهـوم «حافظه شـهری» به‌عنـوان یـکی از ارکان اصلی مطالعات شـهری و طراحی فضاهای عمـومی، موردتوجه پژوهشـگران، جغرافی‌دانان، برنامه‌ریـزان و معمـاران قـرار گرفته اسـت. ایـن مفهوم به‌ویـژه در حوزه‌های بازسـازی شـهری، هویت‌سـازی و مشـارکت اجتماعی اهمیـتی روزافزون یافته اسـت. فضا و مـکان نه‌تنها حامـل کارکردهای کالبدی‌انـد بلکه ظرفیت ثبـت و انتقال خاطرات فـردی و جمعی را نیـز دارند. آنچه در مرکـز مـکان قرار دارد، قـدرت چشـم‌اندازهای روزمره شـهری در پرورش حافظه عمومی شـهروندان است (Qiu et al., 2025). حافظـه شـهری که از نشـانه‌ها، مکان‌ها، رویدادهـا و تجربه‌هـای جمـعی شـکل می‌گیـرد، نقشی اسـاسی در بازتولیـد هویت شـهری و تـداوم فرهنگ ایفا می‌کند. این حافظه علاوه بر ابعاد کالبدی، شـامل لایه‌های نمادین، فرهنگی و زیسـته شـهروندان اسـت. پژوهش‌ها نشـان داده‌اند کـه حافظه شـهری از طریـق تعامل میان فضاهـای تاریـخی، معماری مانـدگار، آیین‌هـا و خاطرات جمـعی بـه تقویت حـس تعلـق و بازتولید هویـت جمعی کمـک می‌کنـد (K’Oyoo & Breed, 2024; Land, 2023). از منظـر نظـری نیز تمایز میـان «حافظه مکان» و «مـکان حافظه» اهمیـت دارد؛ چراکه مکان‌ها در بسـتر شـبکه‌های شـهری معنا می‌یابنـد، حافظه‌ها بـا پردازش ذهنی شـکل می‌گیرنـد و خاطرات مـکانی جوهره هویت شـهری را تشـکیل می‌دهند. در این میان، حافظه شـهری می‌توانـد نقـش کلیـدی در حرکت‌های آینده شـهرگرایی انسـان‌محور ایفـا کند. به‌ویـژه باتوجه‌به مقیاس، سـرعت و شیوه دگرگونی شـهرها در سـطح جهانی، ضروری است همواره بـه کاربران نهـایی این محیط‌های زیسـتی توجه شـود (Cheshmehzangi, 2021).

بافت‌هـای مرکـزی شـهرهای تاریخی جهـان و به طور خاص شـهرهای ایران همواره عرصـه تلاقی «حافظه مـکان» و «مـکان حافظـه» بوده‌اند. افراد در گـذر از این فضاها متناسـب با سـن، تجربه و سـابقه سـکونت خود، خاطـرات گذشـته و حـال را در ذهـن بازآفرینـی کرده و هویـت می‌بخشـند. بااین‌حـال، تغییـرات مـدرن محور دهه‌هـای اخیـر در این بافت‌هـا به بـروز تنش‌های ذهنی در پذیـرش حافظـه مـکانی انجامیـده و به‌تدریج هویت مکان و مـکان حافظه شـهروندان را تحت‌تأثیـر قرار داده اسـت. در ایـن میان، سـالمندان بـه دلیل تجربه زیسـت طولانی‌تـر در بافت‌هـای مرکـزی، بیـش از دیگـران هویـت ایـن فضاهـا را در حافظه خـود ثبت کـرده و با آن‌هـا پیوندهـای عاطفی و خاطـرات زیسـته عمیق‌تری دارند. هرچنـد تغییـرات بافت‌های مرکزی باهـدف بهبود کالبـد و نوسـازی انجام می‌شـود، اما ایـن دگرگونی‌ها در بسیاری مـوارد با ازمیان‌بـردن هویت اجتمـاعی و تاریخی شـهر، حافظـه شـهری را نیز تضعیـف می‌کننـد و رابطه میـان «مکان حافظـه» و «اهمیـت مـکان» را با چالش روبه‌رو می‌سـازند. شـهر زنجان به‌عنوان یکی از شـهرهای تاریـخی و هویتی ایـران، نمونه‌ای روشـن از این وضعیت اسـت. در سـال‌های اخیر، بافت مرکزی این شـهر باهدف نوزایی شهری دسـتخوش تغییرات گسـترده شده و حافظه شـهری شـهروندان، به‌ویژه سـالمندان، را بـا چالش‌هایی روبه‌رو سـاخته است.

این پژوهـش باهدف بررسی حافظه مـکانی و معنایی سـالمندان از بافت مرکزی شـهر زنجـان و تحلیل تغییرات ایجادشـده در آن در سال ۱۴۰۴ انجام شـده است. نوآوری پژوهـش در پرداختـن به حافظـه مکان شـهری از منظر سـالمندان و سـنجش میزان تأثیر تغییـرات کالبدی ناشی از شـکل‌گیری فضاهـای جدید شـهری بـر درک و تداوم معنای مکان اسـت. سـؤال اصـلی پژوهش بر ایـن بنیان

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

نهاده شده است که: درک و بازنمایی سالمندان از فضاهای بافت مرکزی شهر زنجان در مواجهه با تغییرات کالبدی و اجتماعی اخیر چگونه شکل‌گرفته است و این درک چه نقشی در تداوم و پایداری هویت حافظه‌ای شهر دارد؟ در راستای پاسخ به این سؤال، فرض پژوهش بر این بوده است که: تغییرات کالبدی و کارکردی در بافت مرکزی شهر زنجان بر حافظه مکانی و معنایی سالمندان اثرگذار بوده است؛ به‌گونه‌ای که کاهش تداوم حضور، دگرگونی در فضاهای آشنا و ازمیان‌رفتن ارزش‌های هویتی فضاها موجب تضعیف پیوند حافظه‌ای سالمندان با مکان‌های شهری شده، درحالی‌که فضاهای حفظ‌کننده هویت و خاطره‌انگیزی خود، در حافظه آنان ماندگار مانده‌اند.

۲. پیشینه پژوهش / چارچوب نظری

مطالعات پیشینه پژوهش‌های حافظه شهری نشان می‌دهد که ریشه این مفهوم در مباحث خاطره جمعی قرار دارد؛ مفهومی که نخستین‌بار در سال ۱۹۲۵ توسط موریس هالبواکس در کتاب حافظه جمعی مطرح شد (Halbwachs, 1925). پس از آن، نظریه‌پردازانی چون کوین لینچ و پی‌یر نورا این ایده را در ادبیات شهری توسعه دادند. در ایران، موضوع حافظه شهری از دهه ۱۳۷۰ خورشیدی عمدتاً در حوزه مرمت بافت‌های تاریخی و هویت شهری موردتوجه قرار گرفت. این جریان در اوایل دهه ۱۳۸۰ با الهام از نظریه‌های نورا و لینچ گسترش یافت و از دهه ۱۳۹۰ تاکنون در قالب پژوهش‌های میان‌رشته‌ای توسعه بیشتری پیدا کرده است. بااین‌حال، برخلاف پژوهش‌های بین‌المللی، در مطالعات داخلی به موضوع حافظه شهری نسل‌ها – به‌ویژه سالمندان – کمتر توجه شده و این حوزه تا حد زیادی به فراموشی سپرده شده است.

از جمله پژوهش‌های داخلی مرتبط می‌توان به مطالعه دهقانی بشنه و احمدی (۱۳۹۶) اشاره کرد. آنان در مقاله‌ای با عنوان بررسی مؤلفه‌ها و نظریه‌های طراحی حافظه جمعی و حس مکان در بافت‌های تاریخی به این نتیجه رسیدند که ترکیب کالبد، معنا و رویدادهای مکان، بنیان شکل‌گیری خاطره جمعی و حافظه شهری را فراهم می‌آورد. همچنین نادری و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان حافظه جمعی و تأثیر آن بر شکل‌گیری هویت شهری: نمونه موردی محلات شهرک غرب و وحدت اسلامی تهران نشان دادند که در محلات قدیمی، خاطرات جمعی ساکنان در مکان‌های مشخص باقی‌مانده و همین حافظه جمعی نقش مهمی در حفظ هویت محلی ایفا می‌کند.

گودرزی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان واکاوی اثر تغییرات کالبدی بافت تاریخی بر حافظه تاریخی شهروندان محور پانزده خرداد تهران دریافتند که تغییرات کالبدی درصورتی‌که با ذهنیت و عینیت شهروندان هماهنگ باشد، به تعادل‌بخشی فضایی و هویتی منجر می‌شود. در پژوهش دیگری، حسن‌پور (۱۴۰۰) با عنوان تحلیل اجتماعی – فرهنگی عکس‌های شهری مبتنی بر ادراک شنیداری نشان داد که عکس‌های شهری علاوه بر ثبت‌اسناد دیداری، واجد اطلاعات شنیداری و حسی هستند که می‌توانند در بیننده احساساتی چون نوستالژی، خاطرات و یادها را برانگیزند. ملائی بیرجندی و همکاران (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان سنجش رابطه ادراک زمان و حافظه مکانی در تجربه محیط شهری با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی بیان کردند که مؤلفه‌های ادراک زمان و حافظه فضایی رابطه‌ای پیش‌بینی‌پذیر دارند؛ به‌گونه‌ای که عواملی چون توجه، انگیختگی، پیچیدگی و تنوع وقایع بیشترین تأثیر را بر حافظه فضایی برجای می‌گذارند.

در سطح بین‌المللی نیز پژوهش‌های متعددی انجام شده است. برای نمونه، نونیز کارمانا و همکاران (۲۰۲۳) در موضوع حافظه و هویت در بازآفرینی شهری در سویا، اسپانیا به این نتیجه رسیدند که بازآفرینی شهری باید علاوه بر بُعد کالبدی، به ابعاد فرهنگی و میراث ناملموس نیز توجه کند. حقیقت‌بین و همکاران (۲۰۲۴) در پژوهشی با عنوان حافظه جمعی، بازآفرینی شهری و حفاظت از مکان‌های تاریخی: خیابان چهارباغ

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

اصفهان بر اهمیت تلفیق سیاست‌های حفاظتی با بازآفرینی منظر شهری برای صیانت از هویت فرهنگی تأکید کردند. همچنین ما (۲۰۲۵) در مقاله‌ای با عنوان حافظه شهری و هویت: بررسی اهمیت اجتماعی حفظ بناهای تاریخی نشان داد که بناهای تاریخی در فرایند جهانی‌سازی و مدرن‌سازی باید در برنامه‌ریزی شهری لحاظ شوند تا تنوع و ویژگی‌های منحصربه‌فرد شهرها حفظ گردد. در مطالعه‌ای دیگر، الرود و همکاران (۲۰۲۵) با موضوع قابلیت اجتماعی در نمای خیابانی بیان داشتند که تصاویر خیابانی می‌توانند ابزاری نوآورانه برای تحلیل رفتار اجتماعی و طراحی مبتنی بر حافظه شهری باشند.

از منظر نظری نیز مباحث گسترده‌ای پیرامون حافظه شهری مطرح است. اگرچه این مفهوم ابتدا توسط هالبواکس به‌عنوان جامعه‌شناس معرفی شد، اما کوین لینچ با تمرکز بر تصویر ذهنی شهر نقش مهمی در بسط آن ایفا کرد. وی معتقد بود که نشانه‌ها، مسیرها و لبه‌های شهری عناصر اصلی شکل‌گیری حافظه جمعی و هویت مکان‌اند (Lynch, 1960). پی‌یر نورا با طرح مفهوم مکان‌های حافظه نشان داد که حافظه جمعی یک ملت یا گروه اجتماعی در مکان‌ها و عناصر نمادین تثبیت و بازتولید می‌شود (Nora, 1984, 1989). از دیدگاه لوفور، فضا محصول روابط اجتماعی است و حافظه شهری نیز در فرایند تولید و بازتولید این روابط شکل می‌گیرد (Lefebvre, 1991).

مطالعات اخیر نیز بر ابعاد متنوع این مفهوم تأکید دارند. لوپینکو (۲۰۲۲) حافظه شهری را باهویت مکان پیوند می‌زند و لورنس (۲۰۲۲) از مفهوم گذشته تحمیلی سخن می‌گوید که در فضاهای عمومی و یادمان‌های شهری بازتولید می‌شود. یان آسمن (۲۰۱۱) به تعارض هویتی بین‌نسلی در حافظه اشاره دارد و کارل مانهایم نیز نشان می‌دهد که نسل‌های مختلف ممکن است مکان‌های یکسان را با بار معنایی متفاوت درک کنند (آزاد ارمکی و غفاری، ۱۴۰۱). والتر بنیامین، آلدو روسی و دیگران نیز از منظرهای توپولوژیک و میراث‌فرهنگی به حافظه شهری پرداخته‌اند.

از منظر تجربی، مکان‌های شهری بخش مهمی از خاطرات شخصی سالمندان را شکل می‌دهند. نقشه‌های ذهنی آنان با نقشه‌های واقعی شهر ترکیب می‌شود و تصویری پیچیده از ادراک فضایی می‌سازد. هرچند سالمندان دلبستگی عاطفی عمیقی به مکان‌ها دارند، اما در بسیاری موارد تغییرات شدید شهری و تخریب بناها را ناگزیر پذیرفته‌اند (Monteiro et al., 2019). پژوهش‌ها نشان می‌دهد مطالعه روایت‌های شخصی سالمندان ابزاری قدرتمند برای درک تحولات اجتماعی و فرهنگی شهر است (De Alaba, 2012).

در مجموع، مرور پیشینه نظری و تجربی نشان می‌دهد که حافظه شهری پدیده‌ای چندبعدی است که از تعامل میان کالبد، معنا، رویداد و تجربه‌های زیسته شکل می‌گیرد. مکان‌های شهری علاوه بر آنکه حامل خاطرات تاریخی و فرهنگی‌اند، با بار عاطفی و هویتی خود موجب پیوند میان نسل‌ها و ارتقای کیفیت زندگی ساکنان می‌شوند. درعین‌حال، تغییرات کالبدی و فرایندهای جهانی‌سازی می‌توانند این حافظه را بازتعریف یا حتی تهدید کنند. ازاین‌رو، برنامه‌ریزی و بازآفرینی شهری باید علاوه بر ابعاد فیزیکی، به ابعاد فرهنگی، اجتماعی و نمادین فضا نیز توجه داشته باشد. در این چارچوب، سالمندان به‌عنوان حاملان اصلی حافظه جمعی و تاریخ شفاهی شهر، نقشی راهبردی دارند. مکان‌های شهری برای آنان نه‌تنها بازتاب تجربه‌های شخصی، بلکه نماد وقایع تاریخی، ارزش‌های فرهنگی و هویت جمعی هستند. حفاظت و بازآفرینی این فضاها با درنظرگرفتن روایت‌های سالمندان می‌تواند به تقویت پیوستگی اجتماعی، ارتقای سلامت روانی – اجتماعی و انتقال بین‌نسلی حافظه شهری یاری رساند.

۳. روش پژوهش/ مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر یک مطالعه کیفی پدیدارشناسانه منطبق بر رویکرد توصیفی – تفسیری است که بر

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

اساس مدل داده‌بنیاد انجام شده است. باتوجه‌به هدف پژوهش، یعنی شناخت حافظه فیزیکی و معنایی بافت تاریخی شهری از منظر تجربه زیسته سالمندان، داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختارمند با سالمندان ساکن در بافت مرکزی شهر زنجان (محدوده سبزه‌میدان قدیم) گردآوری شد. در روش نظریه زمینه‌ای، تعداد سوژه‌ها از پیش تعیین نمی‌شود و نمونه‌گیری تا زمانی ادامه می‌یابد که مفاهیم جدیدی از داده‌ها حاصل نشود و اشباع نظری به دست آید. بر همین اساس، با استفاده از روش نمونه‌گیری در دسترس، ۳۵ مصاحبه انجام شد. همچنین به‌منظور اعتبارسنجی و انطباق داده‌ها، از مشاهده میدانی و اسناد تاریخی (تصاویر) نیز بهره گرفته شد. نمونه‌ها از میان سالمندانی انتخاب شدند که بیش از ۴۰ سال در شهر زنجان سکونت داشته و با بافت مرکزی شهر ارتباط و تردد مستمر داشتند. تجزیه‌وتحلیل داده‌ها مطابق با فرایند نظریه داده‌بنیاد صورت گرفت؛ به‌این‌ترتیب که بعداً از فرایند مصاحبه، ابتدا یادداشت‌های حاصل از مصاحبه‌ها کدگذاری باز شدند، سپس کدهای مشابه در قالب کدگذاری محوری و انتخابی سازمان‌دهی گردیدند و در نهایت مقوله‌ها و مضامین اصلی استخراج و تفسیر شدند. روایی ابزار بر اساس اصل اشباع نظری تأیید شد؛ به این معنا که با تکرار داده‌های مشابه و عدم دستیابی به پاسخ‌های جدید، فرایند گردآوری متوقف و داده‌ها طبقه‌بندی و سامان‌دهی گردید. بدین ترتیب در این پژوهش، اشباع نظری پس از مصاحبه با بیست و پنجمین شرکت‌کننده (سالمند) به‌صورت نسبی حاصل شد؛ بااین‌حال، برای اطمینان بیشتر از ثبات داده‌ها و پوشش کامل مضامین، فرایند گردآوری داده‌ها تا رسیدن به اطمینان از تکرار مفاهیم ادامه یافت.

٤. یافته‌ها و بحث

شهر زنجان به‌عنوان مرکز استان زنجان در شمال‌غرب ایران واقع شده است. این شهر درگذشته با نام‌های شهین، زندیگان و زنگان شناخته می‌شد که به‌تدریج پس از ورود اسلام به «زنجان» تغییر یافت. بافت مرکزی شهر زنجان هسته اولیه شکل‌گیری شهر را تشکیل می‌دهد و بیشترین تغییرات کالبدی آن از دوره پهلوی اول آغاز شده و تاکنون ادامه دارد. بافت مرکزی زنجان، همانند بسیاری از شهرهای ایران، کارکردی هویتی و تاریخی داشته و همواره با دارابودن جاذبه‌های گوناگون تجاری و خدماتی، محلی برای حضور و تعامل شهروندان بوده است. در حال حاضر، این بافت دربرگیرنده مجموعه‌ای از فضاهای تاریخی و هویتی ارزشمند از جمله عمارت ذوالفقاریه، میدان انقلاب، بازار تاریخی زنجان، مسجد جامع، پیاده‌راه امام، مجموعه سبزه‌میدان، عمارت دارایی، مسجد خانم، پاساژ سبزه‌میدان و قنادی فرد (خوشنام) است (دویران، ۱۴۰۳).

مطالعات جمعیت‌شناختی جامعه موردپژوهش نشان می‌دهد که میانگین سنی افراد ۷۲ سال بوده و به طور میانگین بیش از ۵۰ سال سابقه سکونت در شهر زنجان دارند. دامنه مدت سکونت در میان مشارکت‌کنندگان حدود ۲۰ سال گزارش شده است؛ به‌گونه‌ای که حداقل سابقه سکونت ۴۰ سال و حداکثر آن ۶۰ سال بوده است. بیش از ۶۰ درصد مشارکت‌کنندگان درگذشته در فعالیت‌های بازاری و صنفی در بافت مرکزی شهر اشتغال داشته‌اند، حدود ۲۵ درصد کارمند دولت بوده و سایرین در مشاغل آزاد فعالیت می‌کرده‌اند. در مجموع، بخش عمده‌ای از جامعه مورد بررسی در حال حاضر بازنشسته بوده و از حقوق بازنشستگی برخوردارند. از نظر سطح سواد، تمامی سالمندان موردمطالعه باسواد بوده و توانایی خواندن و نوشتن را عمدتاً از طریق مکتب‌خانه‌ها، دوره‌های اکابری، آموزش بزرگسالان یا جهاد ملی فراگرفته‌اند؛ همچنین گروهی از آنان تا پایان مقطع دبیرستان (دیپلم) به تحصیل ادامه داده‌اند. بر اساس الگوی داده‌بنیاد، تحلیل مصاحبه‌ها منجر به شناسایی ۷۵ کد مکانی گردید. این کدها پس از فرایند مقایسه، اشتراک‌گذاری و طبقه‌بندی، در نهایت در قالب

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

۶ مقوله محوری (کد مکانی) سامان‌دهی شدند.

یافته‌ها نشان می‌دهد که حافظه مکانی سالمندان عمدتاً معطوف به مکان‌هایی است که امروزه در اثر دگرگونی‌های کالبدی بافت مرکزی شهر زنجان ازمیان‌رفته یا کارکرد آن‌ها تغییریافته است. این مکان‌ها شامل طیفی از فضاهای مذهبی، اداری، فرهنگی، سکونتی، تجاری و هویتی‌اند که درگذشته بستر شکل‌گیری بخش مهمی از تعاملات اجتماعی، آیینی و فرهنگی شهر را تشکیل می‌دادند. در حال حاضر عملکرد این مکان‌ها یا به‌طورکلی دگرگون شده است و یا اینکه با تخریب جای خود را به بناهای جدیدی داده‌اند (جدول ۱).

جدول ۱. مشخصات مکانی برآمده از حافظه سالمندان در بافت مرکزی شهر زنجان

Table 1. Spatial characteristics derived from the urban memory of the elderly in the central fabric o

مقوله بنا	مکان‌های کدگذاری شده	تمرکز مکانی	تکرارپذیری تمرکز مکانی (درصد)	شرایط مکانی حاضر	وضعیت امروز
مذهبی	مسجد جامع، مسجد خانم، مسجد تقی شریعتی، مسجد میرزایی، حوزه علمیه، حسینیه اعظم، مسجد محمد رسول‌الله، مسجد سید فتح اله، چهل‌ستون، تکیه، آقا کاظم، عباس‌قلی خان، مسجد ولیعصر (ملا)	مسجد خانم، حاج تقی شریعتی، مسجد جامع	95	موجود و فعال	موجود و فعال
اداری	پاسگاه، دارایی، دادسرا، دادگستری، بانک ملی، کاخ حکومتی. پستخانه.	پاسگاه و دادسرا	87	غیرفعال تخریب شده	مجموعه جدید سبزه‌میدان
فرهنگی	دارایی، کتابخانه عمومی حسینی، حوزه خانم، چاپخانه رستم‌خانی، کتاب‌فروشی فرهنگ، مدرسه توفیق، همایون سینما لی‌لی، سینما مولن روژ، سینما ستاره آبی (ملت)، حمام خصوصی شهرداری، حمام خصوصی شهرداری، سالن کشتی، مدرسه فردوسی، هتل بیمه قهوه‌خانه و نقالی شاهنامه	کتابخانه سینما حوزه	90	غیرفعال و تخریب شده	ادغام با مسجد جامع رها شده (بایر) موجود
سکونتی	عمارت بهمنی‌ها، باغ ذوالفقاری، افشار، پناهگاه زیر زمینی، خانه خدیوی	کاخ محمود خان ذوالفقاری، پناهگاه	96	غیر سکونتی	موزه مردان نمکی
تجاری	قیصریه، بازار، پاساژ سبزه‌میدان، لوازم شکار، تمبر فروش، پست، لوازم ورزشی، انگشتر فروشان، دست‌فروشان کهنه، اسب فروش، باقالی و لبو فروشان، تسبیح‌فروشان سر بازار، عینک‌فروشی، فروشندگان لوازم ذهبی پیرامون مسجد جامع.	پاساژ سبزه‌میدان قهوه‌خانه نقالی	99	موجود تخریب شده	موجود و نسبتاً فعال – در شرایط نامناسب
المان‌ها	شیر سنگی، آب‌نما، مجسمه، سر درب بازار،	آب‌نما – شیر سنگی	100	تخریب شده	بازسازی به سبک نوین
هویتی	مجسمه، عکاسی قهرمانی، رخت‌شوی‌خانه، میدان انقلاب، ساعت، سرچشمه، مدرسه توفیق، حمام حاج داداش	میدان انقلاب، مدرسه	86	تخریب شده	بازسازی شده سبک نوین

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

تحلیل داده‌های مصاحبه‌ها نشان می‌دهد که در ذهن سالمندان، این مکان‌ها صرفاً عناصر کالبدی نیستند، بلکه حامل ارزش‌های عاطفی، فرهنگی و تاریخی‌اند. مکان‌های مذهبی مانند مسجد جامع و مسجد خانم، هنوز به‌عنوان فضاهای زنده و پویا در حافظه جمعی آنان حضور دارند، درحالی‌که بسیاری از مکان‌های فرهنگی و اداری، همچون کتابخانه حسینی، سینماها و پاسگاه قدیمی سبزه‌میدان، تنها در ذهن آنان و از خلال خاطرات گذشته بازتولید می‌شوند. در این میان، فضاهایی که تخریب یا دگرگون شده‌اند، در ادراک سالمندان بااحساس فقدان، دلتنگی و نوعی نوستالژی فراموش‌شده همراه‌اند؛ گویی نبود آن‌ها به معنای گسست بخشی از تاریخ زیسته شهر است. به‌ویژه مکان‌هایی مانند سینما مولن‌روژ، سینما لی لی، پناهگاه زیرزمینی و کاخ محمودخان ذوالفقاری به‌صورت نمادین یادآور روزگاری هستند که تجربه جمعی و زندگی شهری معنا و یکپارچگی بیشتری داشته است. در مقابل، مکان‌هایی نظیر مسجد جامع یا خانه‌های تاریخی ذوالفقاری و خدیوی که تداوم کالبدی و عملکردی خود را حفظ کرده‌اند به منزله لنگرهای حافظه‌ای در ذهن سالمندان باقی‌مانده‌اند و هویت تاریخی و فرهنگی شهر را بازتاب می‌دهند.

تحلیل مضمون مصاحبه‌ها نشان داد که حافظه شهری سالمندان متکی بر شبکه‌ای از مفاهیم کلیدی است؛ از جمله گسست و فراموشی، هویت و فرهنگ، حوادث و رویدادهای جمعی، ماندگاری ذهنی، فعالیت‌های تجاری و حس تعلق. این مفاهیم در کنار یکدیگر ساختار ذهنی حافظه مکانی را شکل می‌دهند و نشان می‌دهند که حافظه شهری، بازتابی از رابطه پویا میان تجربه زیسته و تغییرات کالبدی معاصر است. حافظه مکانی و معنایی سالمندان از بافت مرکزی زنجان نه صرفاً یادآور گذشته، بلکه بازنمایی فرایندی است که در آن فضاهای باقی‌مانده و خاطرات محوشده به طور هم‌زمان در ساخت و بازتولید هویت شهری نقش دارند (جدول ۲).

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

جدول ۲. مقوله‌ها و مفاهیم حافظه سالمندان از برهم‌کنش مکانی بافت مرکزی زنجان

Table2. Categories and Concepts of Elderly Memory Derived from Spatial Interactions in Central Fabric

مقوله‌های حافظه‌ای	مفاهیم کدهای نهایی بااهمیت و پرتکرار	نمونه‌های تصویری پیشین و پسین	
گسست و فراموشی	ازبین‌رفتن، حذف و تغییر مکان‌ها، فراموش‌شدن، ذهنی شدن مکان، مراسم‌های مذهبی و اجتماعی، غیرفعال‌شدن پاساژ سبزه‌میدان، تخریب برخی مکان‌ها، خروج و انتقال برخی واحدها تجاری و سنتی، عدم انتقال به نسل بعدی، فواره سبزه‌میدان، چهار ساعت انقلاب، صدای زنگ ساعت، گسست ذهنی و عینی، فراموش‌شدن ریشه‌های تاریخی و هویتی شهر.		
هویت و فرهنگ	تاریخ شهر، هویت مردم، فرهنگ شهر و روستا، مهاجران، تأمین، دسته عزاداری، صنایع‌دستی، بازار، افراد، هم‌نشینی، خان و محمود خان، طلاب، سید تقی شریعتی، زورخانه، اهمیت کتابخانیه حسینی و کتاب‌فروشی فرهنگ، محل دیدار، گفت‌وگو، و انتقال فرهنگ محلی،		
حوادث و رویدادها ماندگاری ذهنی	جریان‌های سیاسی، راهپیمایی، ترور سید عزالدین حسینی، اجتماعات مسجد جامع، قدرت مقاومت محمود خان، دعواهای قومی و قبیله‌ای، آتش‌سوزی سینما، پایین آوردن مجسمه، ازبین‌بردن شیرهای سنگی. تخریب فواره و آب‌نمای قدیمی. اعدام مجرمین. در گیری بین مردم و نیروهای شاه در اوایل انقلاب. تعطیلی بازار زنجان، تظاهرات بانوان زنجانی، گردهمایی‌های سیاسی. رفتارها و قدرت محمود خان، مراسم عزاداری پرشور محرم، کلانتری سبزه‌میدان، مراسم‌های مذهبی و دینی، تظاهرات و اعتراض‌های ضد حکومتی مردم، نقالی‌های شاهنامه در سبزه‌میدان، قهوه‌خانه سبزه‌میدان. قنادی فرد.	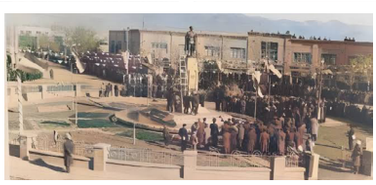	
سازگاری هویت جدید	بنای جدید سبزه‌میدان، پیاده‌راه سبزه‌میدان، کسب‌وکارهای جدید، عدم استفاده سالمندان از آن، تفکیک جوانان و نوجوان از سالمندان، بنای نوین، احیا باغ ایرانی، مطلوبیت کیفی و بهداشت محیط، تغییر هویت و فرهنگ، التقاط نسل‌ها، الکترونیکی شدن مکان و انسان،		
تجارت کسب‌وکار	فعالیت بازار قیصریه، خریدوفروش روستاییان، محصولات روستاهای اطراف، تسبیح‌فروشان، انگشتر فروشان و ساعت‌فروشان فعال، عطاری، لباس‌فروشی و منسوجات محلی، قنادی فرد.		
حس تعلق	دوست‌داشتن، یادآور خاطرات، به اهم بودن، تداعی گذشته، ذهنیت ماندگار توأم بااحساس، احساس مثبت‌بودن در مکان، نگاه‌کردن توأم با حس گذشته، تمایل به بودن در مکان، وابستگی و دلبستگی مکانی، تداوم حضور، تمایل به صحبت و بیان تاریخ شفاهی، دفاع از مکان و رویدادهای آن، تعصب مکانی، بیان رویدادهای مثبت حافظه مکان.		

سبزه میدان | سینما لی لی | میدان انقلاب | عمارت ذوالفقاری | خ امام (پهلوی سابق)

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

٤-١. مقوله گسست و فراموشی

از دیدگاه سالمندان، مکان‌ها به‌مرور با افراد پیوند معنایی می‌یابند؛ به‌گونه‌ای که برای آنان حامل خاطرات و تجربه‌های زیسته می‌شوند، این امر ممکن است برای دیگران تنها به‌مثابه مکانی فیزیکی تلقی می‌شوند. سالمندان با مکان‌های گذشته که در آن رویدادهای متعددی را تجربه کرده‌اند، پیوندی عاطفی و خاطره‌انگیز برقرار کرده‌اند از دیدگاه سالمندان، مکان‌ها بیش از آنکه صرفاً عناصر فیزیکی باشند، حامل خاطرات، تجربه‌های زیسته و هویت جمعی‌اند. این مکان‌ها در ذهن آنان با افراد، رویدادها و تجربه‌های گذشته پیوند خورده‌اند و نقش مهمی در شکل‌دهی حافظه شهری ایفا می‌کنند. بااین‌حال، بسیاری از این مکان‌ها امروزه یا تخریب شده‌اند یا تغییر کاربری یافته‌اند و از منظر نسل جدید، صرفاً فضاهایی کالبدی تلقی می‌شوند. سالمندان معتقدند که تغییرات شهری، به‌ویژه گرایش به فضاهای جدید و مدرن، باعث رانده‌شدن مکان‌های هویتی از متن زندگی شهری شده و پیوند میان مکان و هویت تاریخی را گسسته است. فضاهایی مانند سبزه‌میدان قدیم، مسجد خانم، بازار قیصریه و عمارت ذوالفقاری هرچند برخی تلاش‌ها برای حفاظت از آن‌ها صورت‌گرفته، دیگر جایگاه اجتماعی و معنایی گذشته خود را نداشته و صرفاً یک بنای فیزیکی تاریخی شناخته می‌شوند. این در حالی است که سالمندان این مکان‌ها را به‌عنوان نمودهای هویت تاریخی شهر می‌شناسد که با ازمیان‌رفتن این نسل، خاطرات مرتبط نیز به فراموشی سپرده خواهد شد و حافظه جمعی شهر تهدید می‌شود.

نمونه‌های ملموس این گسست عبارت‌اند از: فواره آب سبزه‌میدان که زمانی نماد طراوت و حیات اجتماعی مرکز شهر بود؛ عمارت ذوالفقاری که با نام محمودخان گره‌خورده و روزگاری محل تجمع سواران نظامی و نماد مقاومت محلی بود، پاسگاه و میدانگاه آن محل مجازات مجرمان شهر بود؛ و مسجد جامع که محل گردهمایی، اعتراضات، سخنرانی‌های سیاسی و مسیر دسته‌های عزاداری بود. این مکان‌ها، فراتر از کالبد، حامل روایت‌ها، هویت و خاطرات جمعی‌اند. تحلیل یافته‌ها نشان می‌دهد که گسست و فراموشی، نتیجه مستقیم تغییرات کالبدی، کم‌توجهی و دگرگونی‌های اجتماعی است؛ فرایندی که در آن بخش مهمی از هویت تاریخی و فرهنگی مکان‌ها به‌واسطه‌ی تبدیل‌شدن به فضای صرفاً فیزیکی، از حافظه جمعی جامعه حذف شده است. از این منظر، مقوله «گسست و فراموشی» بازتابی از فاصله روزافزون میان ارزش‌های تاریخی و کارکردهای کنونی مکان‌ها و نشان‌دهنده تهدیدی جدی برای استمرار حافظه شهری و پیوند نسل‌ها با گذشته است.

٤-٢. مقوله هویت و فرهنگ

یافته‌های مصاحبه‌ها نشان می‌دهد که بافت مرکزی شهر زنجان همواره کانون تعامل میان شهرنشینان و جامعه پیرامونی، به‌ویژه روستاییان، بوده است. روستاییان برای فروش محصولات، تأمین مایحتاج روزانه و انجام امور اداری به مرکز شهر مراجعه می‌کردند و در این میان، فضاهایی همچون قهوه‌خانه‌ها، بازار قیصریه، سبزه‌میدان قدیم، مسجد جامع، باغ ذوالفقاری و عمارت محمودخان بیشترین نقش را در حضور اجتماعی و شکل‌دهی هویت شهری ایفا می‌کردند. علاوه بر این، مکان‌های مذهبی، آموزشی و فرهنگی مانند مسجد خانم، مدارس علمیه، خیابان‌های اصلی امام و فردوسی (شاه آباد و ژاله سابق)، کتابخانه حسینی، مغازه‌ها و سینماها، نیز از منظر سالمندان نمادهای بارز فرهنگ و هویت شهر تلقی می‌شدند.

به باور سالمندان، این مکان‌ها یادآور آیین‌های مذهبی (مانند عزاداری محرم)، اجتماعات مردمی، جلسه‌های سیاسی، فعالیت‌های تجاری، تفریح، مطالعه، استراحت، خطبه‌خوانی و حتی اجرای مجازات‌ها بوده‌اند و هر یک بازتابی از فرهنگ شهری را در خود جای‌داده‌اند. آنان فرهنگ شهر زنجان را فرهنگی سنتی مبتنی بر آداب‌ورسوم بومی می‌دانند که درگذشته در

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

قالب همین مکان‌ها متجلی می‌شد. این مکان‌ها ضمن آنکه فضاهایی با تراکم جمعیتی بالا بودند، نقش انتقال‌دهنده فرهنگ و هویت شهر به جامعه پیرامونی (روستاها و حومه) را نیز بر عهده داشتند و درعین‌حال پذیرای فرهنگ آن‌ها بودند؛ بنابراین جامعه پیرامونی، نه در تضاد، بلکه در تعامل و هم زیستی بافرهنگ شهری و شهرنشینان، ضمن حفظ سنت‌های بومی خویش، واسطه‌ای برای انتقال تغییرات کالبدی و نمادهای هویتی شهر و ایجاد تعامل دوسویه میان سنت‌های بومی و فرهنگ شهری برقرار می‌کردند.

برخلاف امروز که فرهنگ‌های برون‌استانی و فراملی از طریق رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی به طور مستقیم وارد می‌شوند، درگذشته این کارکرد مکان‌ها بود که موجب انتقال ارزش‌ها و هویت به پیرامون می‌گردید. به‌عنوان‌مثال شیوه رفتار محمودخان ذوالفقاری با مردم و رعایا، نحوه دادرسی و اجرای مجازات، برگزاری آیین‌های مذهبی و فرهنگی، اجتماعات سیاسی، نقش روحانیت در ساماندهی حرکت‌های اجتماعی و نیز شیوه‌های کسب‌وکار و تجارت، از جمله عناصر کلیدی در انتقال هویت مکانی زنجان به شمار می‌آمدند. تحلیل دیدگاه سالمندان نشان می‌دهد که امروزه این فضاها بیش از آنکه تجربه زیسته و کارکردی فعال داشته باشند، به سطح «میراث کالبدی» و «یادمان فرهنگی» فروکاسته‌اند. با گذر زمان و تغییرات کالبدی و اجتماعی، بسیاری از این مکان‌ها از کارکرد اولیه خود فاصله گرفته و حافظه هویتی و فرهنگی آنان در معرض اضمحلال قرار گرفته است. تفسیر دیدگاه سالمندان نشان می‌دهد که هویت شهری زنجان در حال گذار از زیست روزمره به حافظه نمادین است؛ به‌گونه‌ای که شناخت فرهنگ و هویت شهر بیش از هر چیز از طریق خاطره و یادآوری مکان‌ها ممکن است و تجربه مستقیم زیستن در آن‌ها کم‌رنگ شده است.

٤-٣. مقوله حوادث و رویدادها

حافظه سالمندان زنجان، حتی با کهولت سن و فراموشی نسبی، گذشته مکانی شهر را به طور نسبتاً روشن حفظ کرده است. یافته‌های مصاحبه‌ها نشان می‌دهد که رویدادها و حوادث تاریخی، همراه با موقعیت مکانی وقوع آن‌ها، در ذهن آنان با جزئیات بازتاب یافته و به‌روشنی روایت می‌شوند. بافت مرکزی شهر نه‌تنها عرصه وقوع حوادث سیاسی و اجتماعی بوده، بلکه بستری برای برگزاری آیین‌ها و مناسک فرهنگی نیز محسوب می‌شده است. سالمندان حرکت‌ها، مقاومت‌ها و اقدامات محمودخان ذوالفقاری را به یاد می‌آورند و عمارت ذوالفقاری را به‌عنوان نماد مکانی این خاطرات معرفی می‌کنند. همچنین، صحنه‌های اجرای احکام قضایی و مجازات‌ها در محدوده‌هایی مانند ژاندارمری، پاسگاه و دادسرا در حافظه آنان نقش بسته است. رویدادهایی مانند راهپیمایی زنان در رمضان ۱۳۵۷، دسته روی حسینیه اعظم، مراسم مسجد تقی شریعتی و ترور سید عزالدین حسینی نیز از دیگر خاطرات برجسته هستند که نشان‌دهنده پیوند میان مکان و رخدادهای تاریخی و اجتماعی است.

تجربه تخریب یا تغییر کاربری مکان‌های هویتی، از جمله سینما ملت، سالن کشتی، مدرسه فردوسی و حمام شهرداری، تأثیری منفی بر حافظه سالمندان گذاشته و به بخشی از «حافظه منفی» شهر تبدیل شده است. نقالی شاهنامه و آیین‌های نمایشی در سبزه‌میدان نیز نمونه‌هایی از حافظه فرهنگی هستند که یادآور فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی گذشته در فضای شهری می‌باشند. به طور کلی، حافظه سالمندان فراتر از بازگوکردن رخدادها، همچون «آرشیوی زنده» عمل کرده و امکان درک پیوند میان مکان و تاریخ اجتماعی زنجان را فراهم می‌آورد. فرایند تغییر و ایجاد فضاهای نوین شهری، تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم بر هویت جمعی و معناهای اجتماعی ساکنان برجای می‌گذارد. در بافت مرکزی زنجان، تغییرات کالبدی و فضایی به‌قدری

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

گسترده بوده که برخی مکان‌های قدیمی به‌کلی حذف شده، برخی دگرگون یا بازپوشانی شده و فضاهای جدیدی پدید آمده‌اند. بااین‌حال، مکان‌های میراثی و هویتی همچون مسجد جامع، بازار تاریخی و مسجد خانم همچنان به حیات خود ادامه داده و در تعامل با فضاهای نوین ایفای نقش می‌کنند.

یافته‌ها نشان می‌دهد که سالمندان بیشترین پیوند خود را با مکان‌های سنتی و آشنا حفظ کرده‌اند؛ زیرا تجربه‌های زیسته و خاطرات شخصی آنان در این فضاها معنا یافته است. در مقابل، فضاهای جدید یا تغییریافته، به دلیل فقدان تجربه مستقیم، هنوز جایگاه پایداری در حافظه سالمندان نیافته‌اند و عمدتاً محل گردهمایی نسل جوان و تعامل اجتماعی آنان شده‌اند. بااین‌حال، سالمندان بر ضرورت وجود این فضاهای نوین برای نسل‌های کنونی و آینده تأکید دارند و هم‌زیستی آن‌ها باهویت تاریخی و فرهنگی شهر را خواستارند. به بیان دیگر، حافظه شهری همواره با زمان و رویدادهای تجربه‌شده در مکان شکل می‌گیرد؛ همان‌گونه که مکان‌های تاریخی گذشته حامل خاطرات و هویت ساکنان‌اند، فضاهای نوین امروز نیز می‌توانند در آینده حافظه و هویت شهری نسل‌های بعدی را رقم بزنند. بررسی تغییرات کالبدی و فضایی در بافت مرکزی زنجان نشان می‌دهد که دگرگونی مکان‌ها – اعم از حذف، اصلاح یا ایجاد فضاهای جدید – رابطه‌ای مستقیم با حافظه جمعی و هویت شهری ساکنان دارد.

به طور کلی، حافظه سالمندان فراتر از بازگویی صرف رخدادها، همچون آرشیوی زنده عمل کرده و امکان درک پیوند میان مکان و تاریخ اجتماعی زنجان را فراهم می‌آورد. بافت مرکزی شهر در این حافظه جمعی نه‌تنها صحنه جنبش‌ها و مقاومت‌های سیاسی بوده، بلکه بستری برای استمرار آیین‌ها و مناسک مذهبی و فرهنگی نیز به شمار می‌آید. درعین‌حال، تجربه تخریب یا تغییر کاربری مکان‌های هویتی موجب شکل‌گیری نوعی حافظه منفی در ذهن سالمندان شده است؛ حافظه‌ای که یادآور فقدان و گسست میان هویت تاریخی شهر و وضعیت کالبدی کنونی آن است.

٤-٤. مقوله سازگاری هویت جدید

فرایند تغییر، اصلاح یا حذف مکان‌ها و ایجاد فضاهای نوین شهری، تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم بر هویت جمعی و معناهای اجتماعی ساکنان برجای می‌گذارد. این تغییرات در برخی موارد موجب احیای خاطره جمعی و بازآفرینی هویت شده و در مواردی دیگر سبب گسست پیوندهای عاطفی و ازدست‌رفتن خاطرات مشترک می‌شود. در بافت مرکزی زنجان، تغییرات کالبدی و فضایی معاصر به‌قدری گسترده بوده که برخی مکان‌های قدیمی به‌کلی ازمیان‌رفته، برخی دگرگون شده و فضاهای نوینی ایجاد شده‌اند. بااین‌حال، مکان‌های میراثی و هویتی همچون مسجد جامع، بازار تاریخی و مسجد خانم همچنان به حیات خود ادامه داده و در تعامل با فضاهای جدید ایفای نقش می‌کنند. پروژه‌هایی مانند سبزه‌میدان، پیاده‌راه امام و مرمت بناهای تاریخی، نمونه‌هایی از تغییرات کلیدی هستند که به بازتعریف هویت شهری در حافظه سالمندان یاری رسانده‌اند، هرچند گاهی شکافی ذهنی میان نسل‌ها ایجاد کرده‌اند.

یافته‌های مصاحبه‌ها نشان می‌دهد که سالمندان بیشترین پیوند خود را با مکان‌های سنتی و آشنا حفظ کرده‌اند؛ زیرا تجربه‌های زیسته، خاطرات شخصی و رخدادهای گذشته در این مکان‌ها معنا یافته است. فضاهای جدید یا تغییریافته به دلیل فقدان چنین تجربه‌ای هنوز جایگاه پایداری در حافظه سالمندان نیافته‌اند و بیشتر محل تعامل و گردهمایی نسل جوان شده‌اند. طراحی و کارکرد این فضاهای نوین، مبتنی بر سبک‌های معماری معاصر و الگوهای زندگی جدید، بیشتر با نیازها و ذائقه نسل جوان سازگار است. بااین‌حال، سالمندان بر ضرورت وجود این فضاها برای نسل‌های کنونی و آینده تأکید کرده و هم‌زیستی آن‌ها

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

باهویت تاریخی و فرهنگی شهر را خواستارند.

حافظه شهری همواره با زمان و رویدادهای تجربه‌شده در مکان شکل می‌گیرد. همان‌گونه که مکان‌های تاریخی گذشته حامل خاطرات و هویت ساکنان‌اند، فضاهای نوین امروز نیز می‌توانند در آینده حافظه و هویت شهری نسل‌های بعدی را رقم بزنند. بررسی تغییرات کالبدی و فضایی در بافت مرکزی زنجان نشان می‌دهد که دگرگونی مکان‌ها – اعم از حذف، اصلاح یا ایجاد فضاهای جدید – رابطه‌ای مستقیم با حافظه جمعی و هویت شهری ساکنان دارد. حافظه سالمندان عمدتاً در مکان‌هایی شکل‌گرفته که تجربه زیسته و رویدادهای واقعی در آن‌ها رخداده است؛ ازاین‌رو، فضاهای جدید یا تغییریافته کمتر توانسته‌اند جایگاهی پایدار در ذهن آنان بیابند، درحالی‌که این مکان‌ها برای نسل‌های جوان به کانون تعامل و تجربه اجتماعی بدل شده‌اند.

٤-٥. مقوله تجارت کسب‌وکار

حافظه شهری سالمندان نشان می‌دهد که بافت مرکزی زنجان همواره محور اصلی تجارت و دادوستد بوده و نقش مهمی در شکل‌دهی به هویت جمعی و زندگی روزمره شهروندان ایفا کرده است. سبزه‌میدان، به‌واسطه‌ی قرارگیری در مسیر آغازین بازار از سمت شمال شهر، یکی از مهم‌ترین کانون‌های کسب‌وکار بوده و مرکز تجمع تاجران و کاسبان به شمار می‌رفته است. بازار قیصریه نیز با تمرکز صنوف مختلف، از پارچه‌فروشان و طلافروشان تا میوه‌فروشان و آهنگران، ساختار سلسله‌مراتبی و سازمان فضایی مشخصی داشته که بازتابی از الگوی بازارهای سنتی اسلامی است.

بر اساس الگوی سازمان فضایی بازارهای اسلامی، بازار زنجان نیز از مسجد جامع آغاز می‌شد و به‌صورت سلسله‌مراتبی گسترش می‌یافت: در حلقه مرکزی مشاغل مرتبط با پاکی و قداست همچون تسبیح‌فروشان، کتاب‌فروشان، عطاری‌ها و قماش فروشان (قیصریه) قرار داشتند؛ حلقه میانی به زرگران، کفاشان، دباغان و قهوه‌خانه‌ها اختصاص داشت و در نهایت در حلقه بیرونی مشاغل سنگین‌تر مانند آهنگران، مسگران، رویگران و پالان‌دوزان استقراریافته بودند.

مصاحبه با سالمندان زنجان نشان می‌دهد که چنین سازمان فضایی تا دهه ۱۳۷۰ خورشیدی نیز قابل‌مشاهده بوده است. بر پایه یافته‌ها، پس از مسجد جامع صنوفی مانند تسبیح‌فروشان، کتاب‌فروشی رستم‌خانی و عطاری‌ها وجود داشتند و با ورود به بازار قیصریه پارچه‌فروشان حضور پررنگ‌تری داشتند که در ادامه به طلافروشان ختم می‌شد. در امتداد بازار نیز اصنافی مانند میوه‌فروشان، صندوق‌سازان، آهنگران و چاقوسازان مستقر بودند که هنوز برخی از آنها فعالیت دارند. در خروجی شرقی شهر نیز مشاغلی همچون پالان‌دوزی، دباغی و مسگری مستقر بودند که امروزه تنها به‌صورت موردی باقی‌مانده‌اند.

نتایج نشان می‌دهد که بخش مرکزی زنجان علاوه بر این سازمان فضایی، همواره پذیرای دیگر کسب‌وکارهای تجاری بوده که با ورود مدرنیسم دچار دگرگونی و نوسازی شده‌اند. در محور اصلی مرکز شهر امروزی، کمتر صنفی با قدمت تاریخی به‌جامانده و تنها برخی مانند قنادی فرد توانسته‌اند هویت خود را حفظ کنند. یافته‌ها همچنین بیانگر آن است که بافت مرکزی شهر زنجان درگذشته بافتی بسیار فعال از نظر تجارت و دادوستد بوده است؛ مردم برای خرید کالاهای روزمره، لوازم حجیم (مانند وسایل خانگی) و اقلام مصرفی آیینی و جشن‌ها (شیرینی، آجیل، پوشاک) به آن مراجعه می‌کردند. حافظه شهری سالمندان نشان می‌دهد که اصنافی چون بازار قیصریه (پارچه‌فروشان)، مغازه‌های مذهبی مجاور مسجد جامع، قنادی فرد، عطاری‌ها، خرازی غربی، مغازه‌های سنتی و خرده‌فروشی‌های شرق سبزه‌میدان، عکاسی قهرمانی، پاساژ سبزه‌میدان، عینک و ساعت‌فروشی‌های شمال غربی، کافه‌رستوران برادران مقدم، نانوایی سنگکی عبدالله خوشکام، سلمانی

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

آقـای یگانـه (مهرفـروشی در سـال‌های بعـد)، داروخانه حکیمیان، دست‌فروشـان سـبزه‌میدان و عـکاسی جمیلی بیشـترین نمـود را در ذهن دارنـد. در حـال حاضر، برخی از ایـن فعالیت‌هـا مانند عـکاسی جمیلی، بـازار قیصریه، عطاری‌هـا، چاپخانـه رسـتم‌خانی، قنادی فـرد و داروخانه حکیمیـان همچنـان بـه فعالیت خـود ادامـه می‌دهند و پیونـدی زنـده با حافظـه تاریـخی بافت مرکـزی زنجان ایجـاد می‌کنند.

ایـن مکان‌هـا نه‌تنهـا مرکـز فعالیـت اقتصـادی بوده‌انـد، بلکـه محل تعامـل اجتماعی، تبـادل فرهنگی و انتقـال هویت شـهری بـه جامعـه پیرامونی نیز به شـمار می‌رفته‌انـد. باوجود ورود مدرنیسـم و تغییـرات کالبدی در بافت مرکـزی، برخی از ایـن اصناف همچنـان به فعالیت خود ادامـه داده و حافظـه تاریخی و تجاری شـهر را زنده نگه داشـته‌اند. به بیـان دیگر، بافت مرکـزی زنجان بیش از آنکـه صرفاً مکانی بـرای خریدوفروش باشـد، همچون «آرشیـوی زنـده» از زندگی روزمـره، روابـط اجتماعی و هویـت جمعی عمل کرده اسـت. سـازمان فضـایی بازار، از مسـجد جامع تـا قیصریه و سـبزه‌میدان، نشـان‌دهنده طبقه‌بنـدی صنـوف بـر اسـاس ارزش‌هـای مذهـبی، بهداشـتی و اقتصادی بـوده و بازتـابی از فرهنگ و هویت شـهر در ذهـن سـالمندان محسـوب می‌شـود. حـتی با تغییـرات و دگرگونی‌های شـهری، حضور برخی مشـاغل سـنتی نمونه‌هایی از اسـتمرار حافظه تجاری و اجتماعی را حفـظ کرده و نشـان می‌دهد که تجربه زیسـته و تعاملات روزمـره، نقش کلیـدی در شـکل‌دهی و اسـتمرار حافظه شهری داشـته است.

٤-٦. مقوله حس تعلق

حس تعلق سـالمندان به بافت مرکـزی زنجان عمدتاً از طریـق مکان‌هایی شـکل می‌گیرد که یـادآور تجربیات زیسـته و خاطرات گذشته آنان است. مشـاهده و حضور در ایـن مکان‌هـا امکان بازآفریـنی ذهنی خاطـرات را فراهم سـاخته و به سـالمندان اجـازه می‌دهد تجربـه تاریخی و هویت شـخصی خـود را بازنمـایی کنند. حـذف، تغییر یا رهاشـدگی ایـن مکان‌هـا، فرسـایش حافظه شـهری و کاهـش حس تعلـق شـهروندان، به‌ویژه سـالمندان، را در پی دارد. فضاهـای عمـومی و خصـوصی حافظه‌مند بافت مرکـزی، علاوه بر گـذران اوقات فراغـت، نقش مهمی در بازتولید هویت شـهری ایفا می‌کننـد و از طریق روایت‌های شـفاهی و مسـتندات کتبی، زمینـه تداوم حـس تعلق در زمان حـال و آینده را فراهـم می‌آورند.

مصاحبه‌ها نشـان می‌دهد سـالمندان تمایـل ویژه‌ای بـه مکان‌هـا و رویدادهـای قدیـمی دارنـد و تخریب یا ازبین‌رفتـن آن‌هـا را ناخوشـایند می‌دانند. آنـان مرمت و حفاظـت را بهتریـن راه صیانـت از این مکان‌هـا می‌دانند و حضـور در مکان‌هـای خاطره‌انگیـز را معـادل تجربـه هویت فـردی و جمـعی تلـقی می‌کنند. این امـر موجب شـده اسـت که تعلق آنان به مکان‌های تاریخی و سـنتی، مانند سـبزه‌میدان قدیم، مسـجد جامع، قنادی فـرد یا باغ ذوالفقاری، بیشـتر باشـد و رغبـت چندانی بـه حضور در فضاهـای نویـن، نظیر پروژه‌های جدید شـهری، نداشـته باشـند. بااین‌حال، زمانی که عناصر سـنت گذشـته، مانند مراسـم «عاشـق لر» یا پرده‌خـوانی، در قالـب برنامه‌های نوین بازآفرینی می‌شـود، سـالمندان پیوند معنایی قوی‌تری برقـرار کرده و مشـارکت فعـال دارنـد. به‌این‌ترتیب، حس تعلق سـالمندان ترکیبی از وابسـتگی و دلبستگی به مکان اسـت کـه در پیونـد با بازگـویی خاطـرات گذشـته معنا می‌یابد. نشـانه‌های آن شـامل حضور مسـتمر در فضاهای تاریخی، بازگـویی خاطرات، دفـاع از ارزش مکان‌ها و بیان جزئیـات دقیـق رویدادهـا و فضاها اسـت. ایـن مؤلفه‌ها حافظـه شـهری را بازتولیـد کـرده و در پایـداری هویت جمـعی و توسـعه کیفیت زندگی سـالمندان نقـش کلیدی دارند.

٤-٧. پاسخ به سؤال و تبیین فرضیه پژوهش

باتوجه‌به سـؤال پژوهـش یعـنی: "درک و بازنمایی سـالمندان از فضاهای بافت مرکزی شهر زنجان در مواجهه با تغییـرات کالبدی و اجتمـاعی اخیر چگونه شـکل‌گرفته

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

است و این درک چه نقشی در تداوم و پایداری هویت حافظه‌ای شهر دارد؟" می‌توان تبیین نمود: سالمندان بیشترین پیوند خود را با مکان‌های سنتی، تاریخی و خاطره‌انگیز بافت مرکزی شهر زنجان حفظ کرده‌اند؛ زیرا تجربه‌های زیسته، خاطرات شخصی و رویدادهای تاریخی در این مکان‌ها معنا یافته است. مکان‌هایی که تخریب، تغییر یا بازآفرینی شده‌اند، مانند بخشی از سبزه میدان، بازار، برخی بناهای اداری و فرهنگی، یا فضاهای جدید شهری، هنوز جایگاه پایداری در حافظه سالمندان نیافته‌اند و بیشتر محل فعالیت نسل‌های جوان و تعامل اجتماعی آنان شده‌اند. بااین‌حال، سالمندان بر ضرورت وجود این فضاهای نوین برای نسل‌های کنونی و آینده تأکید کرده و هم‌زیستی آن‌ها باهویت تاریخی و فرهنگی شهر را ضروری می‌دانند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که حافظه شهری سالمندان، فراتر از بازگویی صرف مکان‌ها، به‌مثابه آرشیوی زنده عمل می‌کند و امکان درک پیوند میان مکان و تاریخ اجتماعی شهر را فراهم می‌آورد. مکان‌ها نه‌تنها حامل خاطرات فردی، بلکه بازتاب‌دهنده هویت جمعی و تاریخی شهر هستند؛ بنابراین، درک و بازنمایی سالمندان از فضاهای بافت مرکزی، از یک سو تحت‌تأثیر تجربه زیسته و خاطرات شخصی است و ازسوی‌دیگر با تغییرات کالبدی و کارکردی شهر شکل می‌گیرد. مکان‌های حفظ‌شده و خاطره‌انگیز، نقش مهمی در استمرار و تداوم هویت حافظه‌ای شهر ایفا می‌کنند، درحالی‌که فضاهای ازمیان‌رفته یا تغییریافته، موجب ایجاد گسست میان حافظه جمعی و مکان‌ها شده‌اند؛ بنابراین این مکان‌ها نه‌تنها به‌عنوان فضاهای فیزیکی، بلکه به‌مثابه حاملان حافظه جمعی و هویت شهری عمل می‌کنند. حذف، تغییر یا رهاشدگی آن‌ها منجر به تضعیف حس دلبستگی مکانی و کاهش پیوند عاطفی سالمندان با شهر می‌شود. در مقابل، حفاظت، مرمت و بازآفرینی این فضاها می‌تواند زمینه‌ساز تقویت حافظه شهری، بازتولید هویت جمعی و ارتقای کیفیت زندگی سالمندان باشد.

نتایج مطالعه نشان می‌دهد که فرضیه پژوهش یعنی: "تغییرات کالبدی و کارکردی در بافت مرکزی شهر زنجان بر حافظه مکانی و معنایی سالمندان اثرگذار بوده است؛ به‌گونه‌ای که کاهش تداوم حضور، دگرگونی در فضاهای آشنا و ازمیان‌رفتن ارزش‌های هویتی فضاها موجب تضعیف پیوند حافظه‌ای سالمندان با مکان‌های شهری شده، درحالی‌که فضاهای حفظ‌کننده هویت و خاطره‌انگیزی خود، در حافظه آنان ماندگار مانده‌اند"، موردتأیید است. یافته‌ها نشان داد تغییرات کالبدی و کارکردی در بافت مرکزی شهر زنجان، اثرات مستقیم و غیرمستقیم بر حافظه مکانی و معنایی سالمندان داشته است. کاهش حضور در مکان‌های آشنا، تغییر کاربری فضاهای تاریخی و تخریب برخی بناهای شاخص، پیوند حافظه‌ای سالمندان با مکان‌ها را تضعیف کرده است. در مقابل، مکان‌های حفظ‌شده و خاطره‌انگیز، مانند مسجد جامع، بازار تاریخی، سبزه‌میدان قدیم، عمارت ذوالفقاری و برخی مغازه‌های سنتی، در حافظه سالمندان ماندگار مانده و نقش کلیدی در بازتولید هویت جمعی، تداوم حافظه شهری و ایجاد حس تعلق و دلبستگی مکانی ایفا می‌کنند. به بیان دیگر، تجربه زیسته و خاطرات فردی و جمعی سالمندان تعیین‌کننده در شکل‌گیری حافظه شهری است و اثر تغییرات کالبدی و اجتماعی زمانی ملموس می‌شود که با ازمیان‌رفتن یا تغییر کارکرد مکان‌ها، پیوندهای عاطفی و تاریخی آنها با شهر قطع شود. در این میان، حفاظت و مرمت فضاهای تاریخی و سنتی می‌تواند موجب تقویت حافظه جمعی، بازتولید هویت شهری و ارتقای کیفیت زندگی سالمندان گردد (جدول ۳).

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

جدول ۳. ویژگی و مصادیق مقوله‌ها و نقش آن در حافظه شهری بافت مرکزی شهر زنجان
Table 3. Characteristics and Examples of Categories and Their Role in the Urban Memory

مقوله	ویژگی‌ها / ابعاد	نمونه‌ها و مصادیق	نقش در حافظه شهری
گسست و فراموشی	تغییرات ناشی از مدرنیسم، ازمیان‌رفتن اصناف قدیمی	حذف یا تغییر برخی اصناف تاریخی، کاهش پیوند با فضا	تضعیف حافظه جمعی و هویت تاریخی، آشکارسازی گسست میان نسل‌ها و تهدید استمرار حافظه جمعی
هویت و فرهنگ	مرکز تعاملات اجتماعی و آیینی	دست‌فروشان سبزه‌میدان، قهوه‌خانه‌ها، مغازه‌های مذهبی، مراسم‌های شهری	شکل‌دهی به روابط اجتماعی و هویت جمعی، بازتاب‌دهنده فرهنگ بومی، انتقال‌دهنده هویت سنتی به پیرامون
حوادث و رویدادها	- پیوند رخدادها با مکان – استمرار آیین‌ها و مناسک – حافظه مثبت و منفی	مقاومت‌های محمود خان (عمارت ذوالفقاری)، راهپیمایی رمضان ۱۳۵۷، تعطیلی بازار، نقالی شاهنامه، اعدام‌های عمومی	ایجاد «آرشیو زنده» از تاریخ اجتماعی شهر و تقویت روایت جمعی،
ماندگاری ذهنی	- بقا و تداوم خاطرات در ذهن سالمندان - انتقال شفاهی حافظه به نسل بعد - جزئی‌نگری در روایت‌ها	بازگویی دقیق رویدادها (تعطیلی بازار، تظاهرات، نقالی‌ها)، حفظ نام مغازه‌ها و افراد قدیمی	عمل به‌عنوان «حافظه زنده شهر» و ثبت غیررسمی تاریخ اجتماعی در ذهن جامعه
سازگاری هویت جدید	- تغییر مکان‌ها و شکل‌گیری فضاهای نوین – هم‌زیستی سنت و مدرنیته – تفاوت نسل‌ها در استفاده از مکان	پروژه سبزه‌میدان، پیاده‌راه امام، مسجد جامع، بازار تاریخی	ایجاد دوگانگی در حافظه شهری: استمرار گذشته برای سالمندان، شکل‌گیری حافظه جدید برای نسل جوان
مقوله تداوم و ماندگاری	استمرار برخی مشاغل باهویت تاریخی	قنادی فرد، داروخانه حکیمیان، عطاری‌ها، عکاسی جمیلی	پیوند زنده میان گذشته و حال
مقوله تجارت و کسب‌وکار	رونق خریدوفروش، مرکز مبادلات، سازمان فضایی بازار	بازار قیصریه (پارچه‌فروشان)، عطاری‌ها، طلافروشان، آهنگران، قنادی فرد	بازتاب اقتصاد محلی و هویت شغلی تقویت حافظه روزمره و اجتماعی شهروندان از طریق خرید و دادوستد
حس تعلق	- دلبستگی به مکان‌های خاطره‌اند – واکنش منفی به حذف و تغییر – پیوند هویت فردی با مکان	سبزه‌میدان قدیم، مسجد جامع، باغ ذوالفقاری، مراسم سنتی (عاشق لر، پرده‌خوانی)	تقویت هویت جمعی و پایداری حافظه شهری از طریق باز تجربه خاطرات

۵. نتیجه‌گیری

مکان‌های حافظه الزاماً مکان‌های فیزیکی نیستند؛ بلکه می‌توانند نمادین، فرهنگی یا حتی ذهنی باشند. بااین‌حال، همواره بستر جغرافیایی داشته و حافظه در آن‌ها متمرکز و از طریق آن‌ها بازگو می‌شود. بناهای تاریخی، میدان‌ها، ساختمان‌ها، المان‌ها (مکان‌های فیزیکی)، پرچم، سرود ملی، اسناد تاریخی (نمادین)، آیین‌ها و جشن‌ها (فرهنگی) و آرشیوهای آنلاین و صفحات یادبود (دیجیتال) از جمله مکان‌های حافظه‌مند هستند.

بررسی مقوله‌های به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که حافظه شهری سالمندان در زنجان بیش از آنکه به کالبد فضا محدود باشد، با خاطرات، رویدادها و روابط اجتماعی پیوند خورده است. مکان‌هایی همچون بازار، سبزه‌میدان و مسجد جامع نه‌تنها بستر فعالیت‌های روزمره بوده‌اند، بلکه حامل معانی فرهنگی، اجتماعی و تاریخی‌اند که در ذهن سالمندان به شکلی زنده و ماندگار باقی‌مانده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که حافظه شهری سالمندان حاصل برهم‌کنش میان مکان، رویداد، فرهنگ و تجربه زیسته است. مکان‌های قدیمی

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

نه‌تنها کارکرد کالبدی داشته‌اند، بلکه به‌مثابه ظرفی برای ثبت و بازآفرینی خاطرات جمعی عمل کرده‌اند. مقوله‌هایی چون گسست و فراموشی، هویت و فرهنگ، حوادث و رویدادها، سازگاری باهویت جدید، تجارت و کسب‌وکار، حس تعلق و ماندگاری ذهنی بیانگر آن است که حافظه شهری در بستری پویا و متأثر از تغییرات اجتماعی، کالبدی و نسلی شکل می‌گیرد. در این میان، سالمندان نقش «حافظه زنده شهر» را ایفا می‌کنند و با روایت‌های دقیق و جزئی‌نگرانه خود، استمرار تاریخی و فرهنگی فضاهای شهری را تضمین می‌نمایند. حافظه شهری همواره در حال بازتولید است و تغییرات کالبدی و اجتماعی می‌تواند موجب هم‌زمانی تداوم و گسست در این حافظه شود. ازاین‌رو، پاسداشت و بازآفرینی مکان‌های خاطره‌مند نه‌تنها عاملی برای حفظ هویت شهری، بلکه زمینه‌ای برای تقویت پیوند میان نسل‌ها و انتقال میراث ناملموس به آینده است؛ بنابراین، حفاظت و احیای مکان‌های خاطره‌مند نقشی اساسی در حفظ هویت شهری و تقویت پیوند نسلی دارد.

مطالعه حافظه شهری در بافت مرکزی زنجان از منظر سالمندان نشان داد پیوند میان هویت و مکان در این شهر با فرایندی از اضمحلال تدریجی مواجه است؛ فرایندی که اگرچه موجب استمرار نمادین حافظه جمعی می‌شود، اما پویایی فرهنگی و اجتماعی مکان را کاهش داده و بازتولید هویت شهری را به سطحی نمادین و تاریخی محدود کرده است. نقش مکان‌های مرکزی، حاملان حافظه جمعی، هم‌زیستی شهری و روستایی، گذار هویتی و تهدید پویایی آن در بافت مرکزی نشان می‌دهد که تغییر، اصلاح و ایجاد مکان‌های جدید در بافت مرکزی زنجان رابطه‌ای مستقیم با شکل‌گیری یا گسست حافظه جمعی و هویت شهری دارد. مقایسه یافته‌های پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین مانند گودرزی (۱۳۹۸)، حسن‌پور (۱۴۰۰)، ملائی بیرجندی (۱۴۰۳)، نونیز کارمانا (۲۰۲۳)، حقیقت‌بین (۲۰۲۴) و ما (۲۰۲۵) نشان می‌دهد که همه پژوهش‌ها بر نقش حفاظت مکانی در انتقال حافظه به نسل‌های بعدی اتفاق‌نظر داشته و مکان‌ها را نمادی از گذشته و حافظه تاریخی شهر می‌دانند که به‌مرورزمان به دلبستگی و وابستگی شهروندان منجر می‌شوند. تفاوت پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین در تمرکز ویژه بر قشر سالمندان و ارائه یک تحلیل جامع و یکپارچه از ابعاد مختلف حافظه سالمندان شهری است؛ نسلی که تجربه زیسته متفاوت‌تری از حافظه مکانی شهر دارند. حافظه سالمندان عمدتاً در مکان‌هایی تثبیت شده است که تجربه‌های زیسته و رویدادهای گذشته را در خود جای‌داده‌اند، درحالی‌که فضاهای جدید بیشتر مورد استقبال نسل جوان قرار گرفته‌اند. برخلاف بسیاری از مطالعات پیشین که عمدتاً به یکی از ابعاد کالبدی، معنایی یا تاریخی محدود می‌شدند، پژوهش حاضر تمامی مقوله‌های اصلی حافظه شهری شامل گسست و فراموشی، هویت و فرهنگ، حوادث و رویدادها، سازگاری هویت جدید، تجارت و کسب‌وکار و حس تعلق را در یک چارچوب یکپارچه بررسی کرده است. این جامعیت امکان درک رابطه مستقیم میان تجربه زیسته، تغییرات کالبدی و اجتماعی و پایداری هویت حافظه‌ای شهر را فراهم کرده و نشان می‌دهد که حفظ مکان‌های خاطره‌انگیز و تاریخی برای استمرار پیوند عاطفی و اجتماعی سالمندان با شهر ضروری است.

بنابراین، هویت شهری پدیده‌ای پویا و زمان‌مند است که از پیوند مکان، رویداد و تجربه شکل می‌گیرد. براین‌اساس، سیاست‌های شهری باید هم‌زمان بر حفظ میراث تاریخی و فراهم‌سازی فضاهای نوین برای نسل‌های آینده تمرکز داشته باشند. این سیاست‌ها با تأکید بر باززنده‌سازی مکان‌های حافظه‌مند و توجه به تجربه زیسته سالمندان می‌تواند در راستای پایداری هویت و تقویت تعلق اجتماعی نقش‌آفرین باشد.

پیشنهاد پژوهش بر این است که مدیریت شهری نسبت به حافظه شهری و لزوم انتقال و ثبت آن در اسناد شفاهی و تاریخی اقدام نماید و از سالمندان

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

به‌عنوان «شناسنامه زنده مکان و رویدادهای حافظه‌ای» در بخش‌های مختلف شهر ـــ به‌ویژه بافت مرکزی ـــ بهره گیرد. در این راستا، تشکیل کارگروه ثبت حافظه شهری، باززنده‌سازی حافظه شهری، انتقال آن به نسل‌های آتی و کاهش شکاف نسلی ضروری است. همچنین در بازطراحی مکان‌های شهری، حتی اگر آن‌ها بر اساس مقررات فاقد ویژگی‌های میراثی باشند، باید به هویت مکانی و اجتماعی‌شان توجه شده و طراحی و اجرا متناسب باهویت فرهنگی و اجتماعی برخاسته از حافظه شهری انجام پذیرد؛ بنابراین ایجاد کارگروه ثبت حافظه شهری (با حضور سالمندان به‌عنوان منبع زنده روایت‌های تاریخی و اجتماعی، ثبت و مستندسازی شفاهی حافظه شهری) باززنده‌سازی مکان‌های خاطره‌مند، تقویت پیوند میان نسل‌ها (برنامه‌هایی برای انتقال حافظه شهری از طریق آموزش، جشنواره‌ها، و فضاهای مشارکتی)، توجه به دوگانگی فضاهای قدیم و جدید و ثبت دیجیتال حافظه شهری پیشنهاد می‌شود.

سپاسگزاری: بدین‌وسیله از سالمندان محترم بازنشسته که به طور روزانه در بافت مرکزی شهر زنجان (محدوده سبزه‌میدان) حضور داشته و باکمال همکاری در انجام این پژوهش مشارکت کردند، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌شود.

تأمین مالی: در این پژوهش هیچ‌گونه نفع تجاری وجود ندارد و نویسنده بابت ارائه این اثر هیچ‌گونه وجه یا منفعتی دریافت نکرده است

تضاد منافع: نویسندگان این پژوهش اعلام می‌کنند که در فرایند تهیه و انتشار مقاله حاضر، تمامی اصول اخلاق نشر رعایت شده و از هرگونه تخلف اخلاقی، از جمله سرقت ادبی، سوءرفتار پژوهشی، جعل یا دستکاری داده‌ها، و ارسال یا انتشار هم‌زمان مقاله، پرهیز شده است.

دسترسی به داده‌ها و مواد: مجموعه‌داده‌های مورداستفاده و یا تحلیل‌شده در طول پژوهش حاضر، در صورت ارائه درخواست منطقی، از طریق نویسنده مسئول قابل‌دسترسی هستند.

منابع References

Assmann, J. (2011). Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination. Cambridge University Press.

Bélanger, A. (2022). Urban space and collective memory: Analysing the various dimensions of the production of memory. Canadian Journal of Urban Research, 11(1), 69–92.

Buffel, T., Handler, S., & Phillipson, C. (Eds.). (2018). Age-friendly cities and communities: A global perspective. Bristol University Press. https://doi.org/10.46692/9781447331322

Cheshmehzangi, A. (2021). Identity of cities and city of identities. Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-15-3963-3

De Alba, M. (2012). A methodological approach to the study of urban memory: Narratives about Mexico City. Forum: Qualitative Social Research, 13(2), Article 11.

Elrod, K., Flanigan, K., & Bergés, M. (2025). Street View Sociability: Interpretable Analysis of Urban Social Behavior Across 15 Cities , rXiv:2508.06342. https://doi.org/10.48550/arXiv.2508.06342

Haghighat Bin, M., Saghafi Moghaddam, S., & Nijhuis, S. (2024). Collective Memory, Urban Regeneration and Conservation of Historical Sites: ChaharBagh Street, Isfahan City, Iran. Journal of Urban Culture Research, 28, 143–158. https://doi.nrct.go.th/ListDoi/listDetail?Resolve_DOI=10.14456/jucr.2024.6

Halbwachs, M. (1925). Les Cadres sociaux de la mémoire. Paris: Félix Alcan.

Hussein, F., Stephens, J., & Tiwari, R. (2020). Towards psychosocial well-being in historic urban landscapes: The contribution of cultural memory. Urban Science, 4(4), 59. https://doi.org/10.3390/urbansci4040059

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

Qiu., B ., Song, P ., Tao,X ., Zhang, F. (2025). Construction of urban collective memory maps based on social media data: A case study of Nanjing, China. npj Heritage Science, 13(1),1-15. https://doi.org/10.1038/s40494-025-01806-8

Rowles, G. D., & Bernard, M. (Eds.). (2023). Environmental Gerontology: Making Meaningful Places in Old Age (2nd ed.). New York, NY: Springer.

Seamon, D ., Sowers, S. (2008). .Place and Placelessness (50th Anniversary Revised ed.). London: Sage,. 43-51.

Urbinati, M. (2021). Renegotiating Urban Memories in the European Periphery: the Case of Kaunas as a Laboratory. Review of Institute of the Grand Duchy of Lithuania, 1, 65–78. https://doi.org/10.24426/rigdl.v1i0.217

Wenqin, M. (2025). Urban memory and identity: Exploring the social significance of preservation of historic buildings. SHS Web of Conferences, 213, 02040. https://doi.org/10.1051/shsconf/202521302040

Azad Armaki, T., & Ghaffari, G. (2022). Sociology of generations in Iran. Tehran: Institute for Humanities and Social Studie. [In Persian]

Daviran, E. (2024). The Functional Effect of Public Spaces in the Stability of the Sense of Place Belonging the Case Study: Public Spaces in the Central Texture of Zanjan City. Sustainable city, 7(1), 97-115. doi: 10.22034/jsc.2024.432435.1756 [In Persian]

Goodarzi, G. , behzadfar, M. and ziari, Y. (2019). Investigating the effect of physical changes of historical texture on the historical memory of citizens (Case Study: historical axis of 15 Khordar). Sustainable city, 2(2), 53-69. doi: 10.22034/jsc.2019.202865.1134 [In Persian]

Hasanpur, M. (2021). Socio-cultural analysis of urban photography based on auditory perception. Journal of Iranian Cultural Research, 14(3), 27-55. https://doi.org/10.22035/jicr.2021.2513.2945 [In Persian]

K'oyoo, E. O., & Breed, C. A. (2024). Urban memory and identity weighed against economic investment in urban renewal projects: A case of Kisumu City, Kenya. Acta Structilia, 31(1), 84–119. https://doi.org/10.38140/as.v31i1.7930

Land, J. (2023). Synthesizing collective memory and counter-memory in urban space: The voids of Mariupol's memory. Urban Geography, 44(5), 1011–1020. https://doi.org/10.1080/02723638.2023.2205261

Latham, A., & McCormack, D. (2020). Key concepts in urban geography (2nd ed.). London: Sage.

Laurens, H. (2022). Le passé imposé. Paris: Fayard.

Lefebvre, H. (1991). The production of space (D. Nicholson-Smith, Trans.). Oxford: Blackwell. (Original work published 1974).

Łupienko, A. (2022). Local memory and urban space. Acta Poloniae Historica, 126, 5–28. https://doi.org/10.12775/APH.2022.126.01

Lynch, K. (1960). *The image of the city*. MIT Press.

Misztal, B. A. (2022). Theories of social remembering (2nd ed.). Maidenhead: Open University Press.

Monteiro, E. Z., Ferreira, C. L., Zuanon, R., Oliveira, M. R. S., & Bernardini, S. P. (2019). Architecture in mind: Elderly's affective memories and spatial perceptions of a downtown area. In K. Miesenberger et al. (Eds.) , Digital Human Modeling and Applications in Health, Safety, Ergonomics and Risk Management. Healthcare Applications (pp. 306–321). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-22219-2_24

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. Representations, 26, 7–24. https://doi.org/10.2307/2928520

Núñez-Camarena, G. M., Clavijo-Núñez, S., Rey-Pérez, J., Aladro-Prieto, J.-M., & Roa-Fernández, J. (2023). Memory and identity: Citizen perception in the processes of heritage enhancement and regeneration in obsolete neighborhoods—The case of Polígono de San Pablo, Seville. Land, 12(6):1234 . http://dx.doi.org/10.3390/land12061234

Qiu, B., Song, P., Tao, X., Zhou, Q., & Zhang, F. (2025). Construction of urban collective memory maps based on social media data: A case study of Nanjing, China. npj Heritage Science, 13, 144. doi:10.1038/s40494-025-01806-8

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

Molaali Birjandi, S., Seyedolahasani, S. M., Hanaei, T., & Vafaee, S. (2024). Measuring the relationship between time perception and spatial memory in urban environment experience using confirmatory factor analysis. Geographical Researches, Advance online publication. [In Persian]

Naderi, A. , Akbari Golzar, M. and Fazeli, Z. (2019). Collective Memory and Its Impact on the Formation of Urban Identity (Case Study: Vahdat-e-Islami and Shahrak-e-Gharb). Quarterly of Social Studies and Research in Iran, 8(3), 533-556. https://doi.org/10.22059/jisr.2019.279442.849 [In Persian]

آزاد ارمکی، تقی و غفاری، غلامرضا. (۱۴۰۱). جامعه‌شناسی نسلی در ایران. تهران: پژوهشکده علوم‌انسانی و اجتماعی.

حسن‌پور، محمد. (۱۴۰۰). تحلیل اجتماعی - فرهنگی عکس‌های شهری مبتنی بر ادراک شنیداری. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۴(۳)، ۲۷-۵۵. https:// doi.org/10.22035/jicr.2021.2513.2945

دویران، اسماعیل. (۱۴۰۳). اثر کارکردی فضاهای عمومی در پایداری حس تعلق مکانی مطالعه موردی: فضاهای عمومی بافت مرکزی شهر زنجان. شهر پایدار ۷(۱)، ۱۱۵-۹۷. https://doi.org/10.22034/ jsc.2024.432435.1756

دهقانی بشنه، منصوره و احمدی، فریال. (۱۳۹۶). بررسی مؤلفه‌ها و نظریه‌های طراحی حافظه جمعی و حس مکان در بافت‌های تاریخی. کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و شهرسازی ایران معاصر، تهران.

گودرزی، غزاله، بهزادفر، مصطفی، و زیاری، یوسفعلی. (۱۳۹۸). واکاوی اثر تغییرات کالبدی بافت تاریخی بر حافظه تاریخی شهروندان (مطالعه موردی: محور پانزده خرداد تهران). شهر پایدار، ۲(۲)، ۵۳-۶۹. doi: 10.22034/jsc.2019.202865.1134

ملاعلی بیرجندی، سعید؛ سیدالحسینی، سید مسلم؛ حنایی، تکتم و وفایی، فرزانه. (۱۴۰۳). سنجش رابطه ادراک زمان و حافظه مکانی در تجربه محیط شهری با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی. پژوهش‌های جغرافیایی. پیش انتشار آنلاین

نادری، احمد، اکبری گلزار، مهدی، و فاضلی، زهرا. (۱۳۹۸). حافظهٔ جمعی و تأثیر آن بر شکل‌گیری هویت شهری (موردمطالعه: محلهٔ وحدت اسلامی و شهرک غرب). مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۸(۳)، ۵۳۳-۵۵۶. https://doi.org/10.22059/ jisr.2019.279442.849

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]

This page is intentionally rendered without text

این صفحه آگاهانه بدون متن ارائه شده است

[DOI: 10.61882/ciauj.11.1.658]